

PRZYSZYNEK DO DZIEJÓW OŚRODKA ZDROWIA PAŃSTWOWEJ WYTWÓRNI UZBROJENIA – FABRYKI BRONI W RADOMIU (1925–1942)

Contribution to the history of the Health Center
of the State Armament Factory – Weapons Factory
in Radom (1925–1942)

Robert Wiraszka

Poradnia Onkologiczna, NZOZ ENDOMED, Prywatne Centrum Diagnostyki i Terapii Schorzeń Przewodu Pokarmowego, Radom, Polska

Robert Wiraszka – 0000-0003-3514-7806

Streszczenie

Na temat powstałej w 1925 roku w Radomiu Państwowej Wytwórni Uzbrojenia – Fabryki Broni napisano dotychczas wiele monografii i opracowań, jednak żadna z tych prac nie podjęła tematu zabezpieczenia zdrowotnego pracowników zakładu w sposób kompleksowy. Nie zachowała się również żadna oryginalna dokumentacja źródłowa, która pozwoliłaby odtworzyć skład personelu, lokalizację Ośrodka na terenie fabryki czy strukturę urazów i zachorowań. Aby wypełnić tę lukę, przeprowadzono kwerendę w Archiwum Państwowym w Radomiu. Poszukiwanych informacji nie odnaleziono jednak w aktach dotyczących samej fabryki. Pojedyncze dane można znaleźć dopiero przeglądając teczkę tematycznie zbieżną, dotyczącą fachowego personelu medycznego, innych placówek medycznych czy też księgi Zarządzeń Dyrektora Ubezpieczalni Społecznej w Radomiu z okresu II wojny światowej. Z powyższych przesłanek wynika przyczynkarski charakter pracy. Opracowanie niniejsze, przybliżając dzieje lokalnej społeczności, jaką był Ośrodek Zdrowia Fabryki Broni, staje się przyczynkiem do lepszego poznania jednego z aspektów wojskowej służby zdrowia.

Abstract

A number of monographs and studies have been written so far about the Radom State Armament Factory – Weapons Factory, which was established in 1925, but none of these works has comprehensively addressed the subject of health support for the factory's employees. Also, no original source documentation has survived that would allow for the reconstruction of the staff composition, the location of the Center within the factory premises or the structure of injuries and illnesses. To address this gap, research was conducted in the Radom State Archives. The requested information, however, is not contained in the factory's files. Isolated details can only be found by reviewing thematically related folders on professional medical personnel, other medical institutions or in the order books of the Director of the Radom Social Insurance Company from the World War II period. The causal nature of the work is evident from the premises outlined above. This study, which takes a closer look at the history of the Armament Factory Health Center, which should be considered a local community, contributes to a deeper understanding of one of the aspects of military health care.

Słowa kluczowe: II wojna światowa; Radom; ośrodek zdrowia; fabryka broni

Keywords: World War II; Radom; health center; weapons factory

DOI 10.53301/lw/202622

Praca wpłynęła do Redakcji: 01.01.2025

Zaakceptowano do druku: 05.03.2025

Autor do korespondencji:

Robert Wiraszka
Poradnia Onkologiczna, NZOZ ENDOMED,
Prywatne Centrum Diagnostyki i Terapii Schorzeń
Przewodu Pokarmowego,
ul. Kilińskiego 6, 26-600 Radom
e-mail: rhwiraszka@gmail.com

Wstęp

Nie zachowało się wiele informacji na temat organizacji lokalowej i kadrowej zabezpieczenia zdrowotnego w radomskiej Państwowej Wytwórni Uzbrojenia – Fabryce Broni (PWU-FB) w okresie działalności zakładowego Ośrodka Zdrowia, czyli w latach 1925–1942. W wydanej w 1975 r. broszurze podano jedynie krótką informację, że *małe ambulatorium mieściło się w budynku administracyjnym*, jednak bez wskazania liczby pomieszczeń czy składu personelu. W dalszej części opracowania czytamy: *Dopiero od 1935 r. fundusze uzyskane ze składek pracowników (5%) świadczonych na rzecz Kasy Chorych użyto na adaptację dla potrzeb służby zdrowia budynku przy ul. Słonecznej 10 (obecnie 1905 Roku). Kierownikiem tego Ośrodka został Dr Franciszek Waga. Fundusze te przeznaczono także na budowę szpitala przy ul. Narutowicza, który został oddany do użytku w 1937 r., jako centralny obiekt dla pokrewnych zakładów w Radomiu, Pionkach i Skarżysku. Szpital posiadał trzy oddziały: internistyczny, chirurgiczny i ginekologiczny oraz cztery przychodnie: chirurgiczną, laryngologiczną, okulistyczną i ginekologiczną. Był to, jak na owe czasy, najnowocześniejszy i najlepiej wyposażony szpital w Radomiu. W 1945 r. obiekt ten przejęło Wojsko Polskie, a od 1950 – miejska służba zdrowia [1]. Wbrew tej informacji szpital przy ul. Narutowicza nie był placówką Fabryki Broni i pokrewnych zakładów zbrojeniowych. Powstanie tego szpitala, noszącego nazwę Szpitala Garnizonowego, zarządził z dniem 1 sierpnia 1937 r., rozkazem Departamentu Dowództwa Ogólnego 3625 (Organizacyjny, Tajny) minister spraw wojskowych [2]. Budynek szpitala, oddany do użytku w 1937 roku, został oficjalnie otwarty w lokalizacji przy ul. Narutowicza, 25 kwietnia 1938 r. [3]. Podobnie skąpe informacje o organizacji ochrony zdrowia w zakładzie znajdujemy także w innych źródłach [4].*

Wróćmy zatem do Ośrodka Zdrowia PWU-FB. Autorzy opracowania z 1975 r. podali, że osobny budynek placówki został otwarty w 1935 roku. W tym samym roku miejscowa prasa donosiła: *Cztery wielkie fabryki przemysłu wojennego: wytwórnia prochu w Pionkach, wytwórnia broni w Radomiu, fabryka broni i rakietniarstwa w Skarżysku-Kamiennym z dniem 1 kwietnia zostaną wyłączone z Ubezpieczalni Społecznej. Fabryki te zorganizują własny system ubezpieczenia na wypadek choroby i niezdolności do pracy. Również ubezpieczenie emerytalne pracowników umysłowych i robotników, ubezpieczenia od wypadków i Fundusz Pracy fabryki te przyjmują na własny rachunek. Wskutek tego radomska Ubezpieczalnia Społeczna traci przez to*

1/3 ubezpieczonych, a we wpływach pieniężnych około 40% ogólnych wpływów [5].

Wspomniany budynek przy ul. Słonecznej 10 nie dotrwał do lat obecnych, nie zachowały się także żadne fotografie dawnego Radomia, na których byłby widoczny w całości. Jedyne zdjęcie, do którego autor dotarł, przedstawia fragment bryły budynku. Pochodzi ono z albumu niemieckiego żołnierza i zostało wykonane we wrześniu 1939 roku [6].

Na zdjęciu tym, wykonanym od strony zakładu, z łukowato biegnącej wewnętrznej drogi, przy której wystawiono działa, widać czterech niemieckich żołnierzy. Za plecami drugiego z prawej widać mur oficyny Ośrodka Zdrowia, jakby dobudowany do budynku głównego Fabryki Broni (oznaczony na załączonym planie numerem 54), zaś nad głową drugiego z lewej widać fragment wysokiego budynku z dwuspadowym dachem – to bryła budynku Ośrodka Zdrowia przy ul. Słonecznej 10 (budynek oznaczony numerem 53). Z kolei nad głową żołnierza stojącego jako pierwszy z lewej widoczny jest fragment budynku przy ul. Słonecznej 8 (budynek oznaczony numerem 52) (ryc. 1, ryc. 2). Plan Fabryki Broni przechowywany jest w zbiorach Archiwum Państwowego w Radomiu (ryc. 3) [7].

Pierwszym kierownikiem Ośrodka był dr Zygmunt Ehrlich (1885–1933). To on zorganizował wspomniane ambulatorium w budynku administracyjnym i zyskał potem uznanie pracowników zakładu za swoją sumienność i oddanie chorem, pracując w Ośrodku Zdrowia w latach 1927–1933. W 1927 r. organ radomskiej PPS, „Życie Robotnicze”, skrytykował jego działalność w Fabryce Broni w artykule „Pan dr Erlich przy „pracy””. Odpowiedź lekarza wydrukowano w dzienniku „Słowo”, nr 231 z 7 października 1928 r. W 1927 roku dr Ehrlich angażował się w działalność społeczną – jego nazwisko figuruje wśród osób zaangażowanych w pomoc ubogim dzieciom, w ramach Ochrony III przy ul. Skaryszewskiej 17, prowadzonej przez Towarzystwo Dobroczynności.

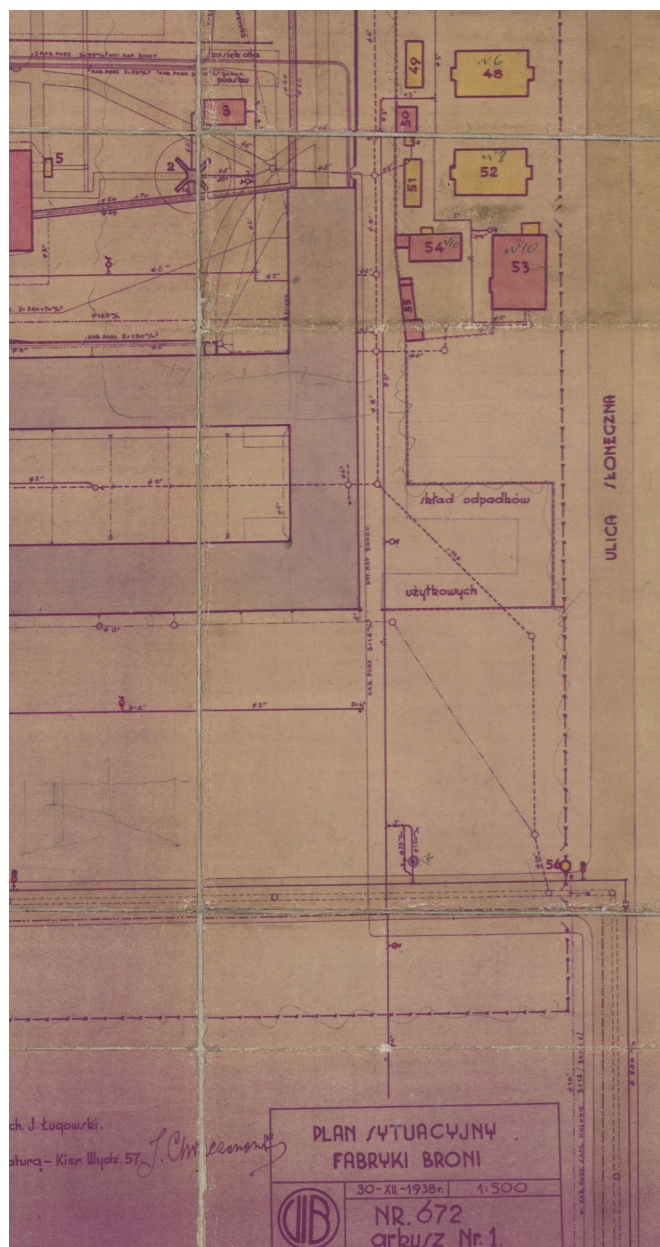
W lutym 1933 r. zdążył podarować Szkole Technicznej Kolejowej gabinet rentgenowski, o czym lokalna prasa pisała: *W tych dniach państwowa szkoła techniczna kolejowa otrzymała od p. dr. Zygmunta Ehrlicha hojny dar w postaci całkowitego urządzenia gabinetu rentgenowskiego wartości paru tysięcy złotych. Dar obejmuje m.in. przerywacz rtęciowy, cewki indukcyjne, marmurową tablicę rozdzielczą, kon-*

46. Dom przy ul. Słonecznej Nr. 4.	— murowany.
47. Drwalni przy ul. Słonecznej Nr. 4.	— murowany.
48. Dom przy ul. Słonecznej Nr. 6.	— drewniany.
49. Drwalni przy ul. Słonecznej Nr. 6.	— drewniany.
50. Ustęp	— murowany.
51. Drwalni przy ul. Słonecznej Nr. 8.	— drewniany.
52. Dom przy ul. Słonecznej Nr. 8.	— drewniany.
53. Dom przy ul. Słonecznej Nr. 10.	— murowany.
54. Oficyna przy ul. Słonecznej Nr. 10.	— murowana.
55. Drwalni przy ul. Słonecznej Nr. 10.	— murowane.
56. Budki warownicze stałe na fundamentach.	— drewniane.
57. Kiosk Spółdzielni Pracowników Fabryki	— mur pr. szki.

Rycina 1. Fragment legendy planu Fabryki Broni z 1938 r.

Rycina 2. Widok na budynki przy ul. Słonecznej 8 i 10 (w głębi)

Rycina 3. Lokalizacja budynków przy ul. Słonecznej 6, 8 i 10 na planie Fabryki Broni z 1938 r.

densatory, ekran i szereg lamp próżniowych. Notując ten fakt, należy podkreślić piękno czynu ofiarodawcy [8].

Doktor Ehrlich zmarł w 1933 r. w Krakowie po ciężkiej operacji i tam został pochowany. We wspomnieniu pośmiertnym napisano: *I w każdej dziedzinie pracy Zmarły odznaczał się wybitną sumiennością, przez co zyskiwał uznanie i serca licznych rzesz pracowników Państwowej Wytwórni Broni, gdzie przez szereg lat pełnił obowiązki lekarza fabrycznego. Jako lekarz był członkiem o szerokim umyśle, głębokiej wiedzy i pracy, idącej wciąż naprzód. Znał wszystkie najnowsze zdobycze wiedzy i sztuki lekarskiej i stosował je energicznie, umiejętnie i można powiedzieć „szczęśliwie”, bo niejednej osobie w naszym mieście wprost „nie dał umrzeć” dzięki umiejętnemu ratunkowi. W hołdzie pośmiertnym niepodobna pominąć jednej jeszcze charakterystycznej cechy dr. Ehrlicha – był to bojownik prawdy. O prawdę w czynach, o zgodność tych czynów z zasadami etyki zawsze walczył. Walka ta*

była namiętna, częstokroć przykra dla przeciwników, ale zawsze z ideowych płynąca pobudek, a podrywająca Zmarłego fizycznie i moralnie. Nie szczędził siebie dr Ehrlich i to dużo przyczyniło się do jego przedwczesnej śmierci. Ogólnie mówiąc, był to „człowiek dobry” – coraz rzadziej w powojennych czasach spotykany i uczynny, i zawsze spieszący z pomocą chorym, nie oglądający się za brzęczącą zapłatą, niezwykle obojętny w stosunku do chorych kolegów i ich rodzin [9].

Po jego śmierci kolejnym kierownikiem Ośrodka Zdrowia został płk dr Franciszek Waga (1887–1956), który przybył do miasta z Warszawy. Co wiemy o doktorze Wadze? W 1926 r., jako major lekarz, był kursantem i jako jeden z 53 słuchaczy ukończył francuską Wyższą Szkołę Wojenną (École Supérieure de Guerre) [10]. Od 1925 r. współpracował z redakcją miesięcznika „Lekarz Wojskowy”, wydawanego z podtytułem „Organ Oficerów Korpusu Sanitarnego Służby Czynnej i Rezerwy” [11]. W 1932 r., już jako podpułkownik, napisał przedmowę do wydanej przez Ministerstwo Spraw Wojskowych pozycji „Skrypt psychotechniczny (Według wykładów na Oficerskich Kursach Psychotechnicznych)” [12]. Jako działacz Polskiego Czerwonego Krzyża (PCK) brał udział w odtworzeniu zarządu oddziału radomskiego we wrześniu 1939 r., wchodząc w jego skład razem z innymi lekarzami: Stefanem Wrońskim, Feliksem Nowakowskim i Zofią Tochtermann. We wspomnieniach dr. Jerzego Borysowicza czytamy: *Ja najbliższej współpracowałem z dr. Stefanią Perzanowską, Tadeuszem Orzeszko, Konradem Viethem, Franciszkiem Wagą, Mamertem Cywińskim i Wacławem Raczyńskim. Dawaliśmy sobie wiadomość o przewidywanych aresztowaniach i wtedy nie nocowaliśmy w domu, przysyłaliśmy do siebie ludzi wymagających zaświadczeń lekarskich lub zwolnień chorobowych, informowaliśmy się o pacjentach podejrzanych o współpracę z Niemcami itp.* [13]. W 1940 r. dr. Waga przeszedł z pracy w PCK do Zarządu Rady Opiekuńczej Miejskiej w Radomiu. W dokumentach Ubezpieczalni Społecznej znajdują się liczne wpisy o wypłacie wynagrodzenia za jego pracę jako chirurga w ambulatorium przy ul. Słonecznej 10 (przed wojną mieścił się tam Ośrodek Zdrowia Fabryki Broni). Po wojnie został pierwszym dyrektorem Pogotowia Ratunkowego w Radomiu [14–17]. Pracował także jako dermatolog.

Z biegiem lat Ośrodek Zdrowia rozwijał swoją działalność, przybywało zarówno ubezpieczonych i ich rodzin, jak i personelu. Na obecnym etapie nie jest jednak możliwe odtworzenie okresów zatrudnienia poszczególnych lekarzy, felcerów czy pielęgniarek. W spisach mieszkańców miasta z okresu wojny znajdujemy jedynie informacje o niektórych lekarzach, wraz z adnotacją o ich pracy w Ośrodku Zdrowia Fabryki Broni. I tak czytamy o dr Helenie Popławskiej, ur. 13 września 1899 r., mieszkającej w 1940 r. w domu przy ul. Sienkiewicza 18, która podała miesięczne zarobki w wysokości 300 zł, o dr. Wiktorze Ogórkowskim, mieszkającym w 1940 r. w domu przy ul. Kelles-Krauzy 21, oraz o dr. Józefie Wiłkomirskim, który w lutym 1942 r. mieszkał przy ul. Waryńskiego 14 i otrzymywał w Ośrodku Zdrowia pensję w wysokości 300 zł [18–20]. Według tych zestawień w Ośrodku Zdrowia pracował także felczer Leon Stamirowski, ur. 7 kwietnia 1888 r., który w 1942 r. zarabiał 350 zł miesięcznie i mieszkał w domu przy ul. Bławatnej 88 [21].

15 grudnia 1941 r. odbyła się konferencja w sprawie przejęcia Ośrodka Zdrowia PWU-FB przez Ubezpieczalnię

Spółeczną (US). Ze strony US uczestniczył w niej dr Teofil Jórğa (1893–1950). Dyrektor US w Radomiu polecił: *Dr Jórđe Teofilowi należy wypłacić 20 zł tytułem zwrotu za dorożki z okazji udania się na konferencję do Ośrodka Zdrowia Fabryki Broni w sprawie przejęcia Ośrodka Zdrowia przez tutejszą Ubezpieczalnię Spółeczną* [22, 23].

Od 1 stycznia 1942 r., zgodnie z Zarządzeniem nr II z 17 marca 1941 r., na mocy którego rozwiązano ośrodki zdrowia działające przy radomskich fabrykach i zakładach pracy, oraz w wyniku ustaleń przyjętych na konferencji z 15 grudnia 1941 r., obowiązki wobec pracowników wynikające z ubezpieczenia społecznego przejęła Ubezpieczalnia Spółeczna w Radomiu. Za formalną datę przejęcia budynków i personelu tych placówek przyjęto dzień 1 stycznia 1942 r. W przypadku Ośrodka Zdrowia PWU-FB Ubezpieczalnia Spółeczna przejęła następujący personel (w nawiasie podano wysokość miesięcznych zarobków w złotych):

- **Lekarze:** dr Władysław Cimiengo, lekarz (400); dr Helena Popławska, pediatra (400); dr Eugeniusz Szyling, ginekolog (550); dr Józef Wiłkomirski, laryngolog (300); dr Stefan Gajdziński, internista (550); dr Jerzy Borysowicz, neurolog (300); dr Mamert Cywiński, internista (300); dr Bronisław Masłowski, chirurg (330); dr Bronisława Skorko, pediatra (350); dr Zofia Olszewska, dentystka (560); dr Helena Jarczyńska, dentystka (400) i dr Wiktor Ogórkowski, dentysta (200).
- **Felczerzy:** Walenty Staniewski (450) i Leon Sławomirski (350).
- **Pielęgniarki:** Jadwiga Żardecka (270); Janina Dydyńska (180) i Anna Orłowska (280) oraz Anna Brzozowska, higienistka (250) i Julianna Bilka, pomoc sanitarna (190).
- **Pracownicy apteki:** mgr Tadeusz Teski, kierownik (600); Marian Sztencel (500); Halina Fijałkowska (300), mgr Czesława Żebrowska (420) i Leokadia Wach, faszowaczka (200).
- **Personel administracyjny:** Stanisław Piotrowski, buchalter (450); Stefan Zakrzewski, sekretarz (500); Tadeusz Piotrowski, urzędnik (200) i Stanisław Goździkowski, mechanik (300).
- **Personel pomocniczy:** Stanisław Kurys, woźny (200); Władysław Siurek, woźny (170); Zofia Giza, sprzątaczką (170); Władysława Krawczyk, sprzątaczką (150) i Janina Pękala, sprzątaczką (150).

Tym samym zakończył się okres działalności Ośrodka Zdrowia PWU-FB jako samodzielnej placówki [24].

Wnioski

Oprócz historii pisanej na arenach wielkich bitew, w sztabach wojskowych i gabinetach polityków, niezmiennie ważna jest historia lokalna, gdyż to z nią najbardziej utożsamiają się lokalne społeczności. Tę historię tworzą ludzie i wydarzenia, które dzieją się w małych ojczyznach i które dotyczą ich miejscowości, zakładów pracy, stowarzyszeń, ośrodków zdrowia oraz wzajemnych relacji międzyludzkich. Dlatego tak ważne jest odtwarzanie tej historii, bo to ona najbardziej wiąże nas z przeszłością i pozwala unikać błędów w przyszłości. Należy mieć na-

dzieję, że uda się jeszcze pozyskać archiwalia dotyczące omawianej placówki, co pozwoli na kontynuowanie prac nad tym tematem.

Piśmiennictwo

1. Archiwum Państwowe w Radomiu, sygn. 58/1298/0/1/550; Jezierski A, ed. Monografia Zakłady Metalowe „Predom – Łucznik” im. gen. Waltera w Radomiu 1925–1975, s. 12
2. Dodatek Tajny nr 7 do Dziennika Rozkazów. 31 lipca 1937, poz. 61
3. Sekulski J. Szpital garnizonowy. In: Encyklopedia Radomia. Radom 2012, s. 315
4. Białczak B, Błoński M, Buczkowski L, et al. 80 lat zakładu zbrojeniowego w Radomiu 1925–2005. Od Państwowej Wytwórni Broni... do Fabryki Broni „Łucznik” Sp. z o.o. Radom 2005, s. 25
5. Siewca Prawdy, 1935, nr 12, s. 8
6. Król M, ed. Fabryka broni 1939–1940. Nowa rzeczywistość. Radom 2022, s. 20
7. Archiwum Państwowe w Radomiu, sygn. 583, Plan Sytuacyjny Fabryki Broni Nr 672. Arkusz nr 1 (30.12.1938 r.)
8. Ziemia Radomska, 1933; nr 39: s. 3
9. Wiraszka R. Słownik biograficzny lekarzy radomskich 1606–1945. Radom 2022, s. 61–62
10. Polscy absolwenci francuskich wyższych szkół wojskowych. Wikipedia, https://pl.wikipedia.org/wiki/Polscy_absolwenci_francuskich_wy%C5%BCszych_szk%C3%B3%C5%82_wojskowych (access: 12.12.2024)
11. Lekarz Wojskowy, miesięcznik, od 1920.
12. Skrypt psychotechniczny. (Według wykładów na Oficerskich Kursach Psychotechnicznych). Ministerstwo Spraw Wojskowych, Warszawa 1932, s. 237
13. Borysowicz B. Jedno małe okienko. Życie dr med. Jerzego Borysowicza wpisane w historię kościoła św. Wacława w Radomiu. Odonów 2021, s. 16
14. Archiwum Państwowe w Radomiu, Ubezpieczalnia Spółeczna w Radomiu, sygn. 58/368/0/3, Księga Zarządzeń Dyrektora. 1943–1944, poz. 380
15. Zahorski A. Franciszek Jan Waga. Przegląd Dermatologiczny, 1957, 44: 404
16. Zapła D. Polski Czerwony Krzyż na Ziemi Radomskiej w czasie okupacji hitlerowskiej. Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego, Radom 1990; 27 (z. 3–4): 146–150
17. Piątkowski S, Stańczyk D. Materiały do historii Oddziału Polskiego Czerwonego Krzyża w Radomiu w początkach okupacji niemieckiej (1939–1941). In: Radomskie Studia Humanistyczne. Tom I, Radom 2013, s. 349–376
18. Archiwum Państwowe w Radomiu, Akta miasta Radomia, sygn. 58/1/0/4.4/9865, k. 103
19. Archiwum Państwowe w Radomiu, Akta miasta Radomia, sygn. 58/1/0/9859, k. 204
20. Archiwum Państwowe w Radomiu, Akta miasta Radomia, sygn. 58/1/0/9887, k. 74
21. Archiwum Państwowe w Radomiu, Akta miasta Radomia, sygn. 58/1/0/4.4/9881
22. Tochtermann A. O szpitalach i lekarzach radomskich. Radomski Rocznik Lekarski. Tom 5, 2000, s. 165
23. Archiwum Państwowe w Radomiu, Ubezpieczalnia Spółeczna w Radomiu, sygn. 58/368/0/2, Książka Zarządzeń Dyrektora. 1941–1942, poz. 21
24. Archiwum Państwowe w Radomiu, sygn. 58/368/0/2, Książka Zarządzeń Dyrektora [ciąg dalszy] 1941–1942 r., poz. 25